

NIHAD DOSTOVIĆ
(Istanbul)

O GOTOVINSKIM VAKUFSKIM KREDITIMA U TUZLANSKOM SIDŽILU 1644-1646

Sažetak

U ovom radu data je analiza svih postojećih podataka o vakufskim kreditima u Tuzlanskom sidžlu iz 1644-1646. godine. Utvrđeno je da je kreditno poslovanje u tuzlanskom kraju bilo rašireno i u gradu i na selu. U tome su najznačajniju ulogu igrali gotovinski vakufi kao kreditori. Raspon vakufskog kapitala je bio 500-19 500 akči, a kamata se kretala u rasponu 10-12%. Kreditori su bili ulema, vojni zapovjednici, janjičari, srednji sloj i žene. Dužnici su bili i muslimani i nemuslimani. Rad ukazuje na problem u metodološkom pristupu izučavanju gotovinskih vakufa. Pregledani dokumenti iz sidžila se odnose na male i srednje vakufe, dok nije ubilježeno kreditovanje od strane nekog velikog vakufa, što znači da su veliki vakufi imali posebne deftere kojima su bilježene transakcije. Ovim se ukazuje i na to da osmanski sidžili nisu uvijek jedini neupitan historijski izvor.

Ključne riječi: vakuf, kredit, gotovinski vakuf, Tuzla, sidžil, XVII vijek

UVOD

Ustanova gotovinskog vakufa (osm. *vakf*) u hanefijskoj pravnoj školi postoji od samih početaka ove pravne škole u islamu. Gotovinski vakuf primjenjivan je i prihvaćen široko, iako su se od samog njegovog nastanka do danas obnavljali oštri napadi opozicije protiv te ustanove, i to u okviru samog hanefijskog mezheba. Opozicija je bila još šira u drugim pravnim školama. Zato su vakufname i sudski protokoli kojima su takvi vakufi ozvaničavani uvijek nosili poznatu kadijsku formulu “bivajući upoznat u vezi s njegovom prirodom” (*‘ālimen ‘an hilāfihī*).¹

¹ Za upozorenje o značaju ove formule zahvalan sam prof. dr Snježani Buzov.

U osmanskome kontekstu, najranije rasprave o ovoj kontroverzi o gotovinskim vakufima zabilježene su u XV vijeku. Gotovinski vakufi bili su rašireni u zemljama Rūma, tj. u Anadoliji i Balkanu,² posebno iza 1470. godine. Ovo širenje gotovinskih vakufa je veoma povezano sa opštim društvenim razvojem osmanske države i sa karakterom vlasništva nad zemljom u osmanskoj državi odnosno njenog posjedovanja.³ Osnovna kategorija osmanskog zemljišnog uređenja bila je državna zemlja (*erāzī-i mīrī*) u kojoj je na državi vlasništvo zemlje i vrhovno pravo (osm. *rekāba*; lat. *dominium eminens*) nad njom, dok vojno-administrativni stalež te raja imaju nad njom samo posjedovanje odnosno pravo korištenja (osm. *tašarruf*; lat. *usufructus*).⁴

S druge strane, vakuf kao vrsta vlasništva i posjedovanja je potpuna suprotnost državne zemlje (*erāzī-i mīrī*). Da bi nešto bilo uvakufjeno to mora biti puno privatno vlasništvo (osm. *mülk*).⁵ U slučaju da je neko želio da uvakufi državnu zemlju, takav vakif bio je primoran da traži državnu dozvolu da promijeni pravnu prirodu takve zemlje. Taj proces prelaska državne zemlje u privatnu putem posebne dozvole koja je smatrana kao milost osmanske države nazivao se *temlik*. Tako je poznati bosanski namjesnik Gazi Husrev-beg (u. 1541) državnom milošću uvakufio velike zemljišne posjede (oranice, livade, šume) u više nahija Bosanskog sandžaka te nekih drugih pokrajina Osmanskog carstva.⁶

Treba istaći da u ranijoj historiji osmanske države (oko 1400-1470) jesu postojali brojni veliki agrarni vakufi.⁷ Međutim, tokom svoje politike centralizacije, osmanski sultan Mehmed II Fatih (1444-1446, 1451-1481) ukinuo je gotovo sve agrarne vakufe i pretvorio ih u državnu zemlju. Prema hanefijskoj pravnoj školi, imam zajednice muslimana odnosno islamske države ima preče pravo poništavanja i promjene pravne prirode nepokretnosti, ukoliko je to za dobrobit cjelokupne zajednice muslimana.⁸

² O pojmu Rūm: Cemal Kafadar, "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum" *Muqarnas*, XXIV, 2007, 7-25.

³ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansklopedisi (TDVİA)*.

⁴ O tome: Nedim Filipović, "Pogled na osmanski feudalizam", *Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1952, 5-146.

⁵ O pravnoj prirodi vakufa: Mehmed Ali Čerimović, *O vakufu. Šerijatsko vakufsko pravo*, Sarajevo, Državna štamparija, 1935.

⁶ O tome: Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2010, sa starijom literaturom.

⁷ O tome postoji brojna dokumentacija sakupljena u: Ömer Lütfü Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr livası tahrir defterleri*, (Ankara: TTK Yayınları), 1988.

⁸ O tome: Halil İnalçık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temliks, soyurghals, yurdluk-ocaklıks, mâlikâne-mukâta'as and awqāf*", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, eds. Judith Pfeiffer-Sholeh A. Quinn-Ernest Tucker, Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 2006, 112-134, posebno 124-126.

Poslije Fatihove reforme, zemlje za uvakufljenje gotovo nikako nije bilo. Ogromna većina balkanske agrarne zemlje bila je državna zemlja. U takvoj situaciji mreža islamskih vjerskih zadužbina ne bi mogla da se uspostavi da nije bilo gotovinskih vakufa. Na primjer, samo u razdoblju 1564-1566 godine u gradu Sarajevu budžet gotovinskih vakufa iznosio je 1,740 337 akči, od čega je 1,200 000 pripadalo Gazi Husrev-begovom vakufu, 34 000 akči Čekrekči Muslihudinovom vakufu, a 455 512 akči je otpadalo na ostale vakufe u gradu, dok je prihod od kamate od ovih vakufa iznosio 50 825 akči⁹ ili 53 996 akči prema jednoj drugoj procjeni.¹⁰

Četrdeset godina kasnije, u Bosanskom sandžaku koji je bio najbogatija pokrajina Bosanskog pašaluka, kapital gotovinskih vakufa iznosio je 6, 685 353 akče, s time da je u gradu Sarajevu bila koncentrisana većina tih vakufa. Kapital sarajevskih vakufa iznosio je 4, 416 823 akče. To pokazuje da se kapital gotovinskih vakufa utrostručio za četrdeset godina.¹¹ Prema procjeni Aladina Husića, u drugoj polovini XVI vijeka gotovinski vakufi su raspolagali sa 7. 448 131 akču kapitala.¹² A vrijednost sve timarske zemlje u Bosni tokom druge polovine XVI vijeka nije prelazila dva miliona akči. Zato, kako je zaključila Snježana Buzov, čak i da je sva državna zemlja bila uvakufljena to bi pokrilo samo polovinu ili čak trećinu, ako slijedimo Husićeve procjene, kapitala gotovinskih vakufa. Jasno je da su u Bosni islamske institucije mogle funkcionisati samo zahvaljujući gotovinskim vakufima.

Tokom druge polovine XVI vijeka u Osmanskom carstvu razvila se užarena rasprava oko šerijatske opravdanosti gotovinskih vakufa. Šejhu-l-islam Çivi-zāde osporavao je legalitet takvih vakufa. Poznati aktivista, mistički šejh sa Balkana, učeni halvetija po imenu Sofyalı Bālī Efendī polemisaio je sa Çivi-zādeom. Bālī Efendī je iznio dva glavna argumenta, pored više sporednih. On je istakao da se Çivi-zādeova odluka kosila sa usvojenom tradicijom hanefijskog mezheba. Šejh Bālī Efendī je napisao kako su za šejhu-l-islama svi raniji učenjaci bili u krivu i kako je on zaista mislio da je samo on bio u stanju da razumije stvari. Jasno, radilo se o primjeni ironije. Drugi argument je glasio da ukoliko bi gotovinski vakufi bili poništeni onda bi islamske ustanove na Balkanu i

⁹ Avdo Sućeska, "Vakufski krediti u Sarajevu (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/ 1564-65-66)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, II, 1954, 343-378.

¹⁰ Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. Stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, Sarajevo, 2011, 35-59, posebno 36.

¹¹ Snježana Buzov, *The Lawgiver and His Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture*, Ph.D. thesis, Chicago University, 2005, 257.

¹² Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", 37.

na krajištima prema nemuslimanskim zemljama zamrle. Bālī Efendī je uputio i pismo sultanu, što ukazuje koliko je on to smatrao važnim. Kasnije je pravnu podlogu gotovinskih vakufa svojom odlukom podržao šejhu-l-islam Ebū-'s-Su'ūd (u. 1574). Birgili Mehmed je žestoko napao Ebū-'s-Su'ūdovu odluku u jednom traktatu na arapskom jeziku.¹³ Kao što je poznato, Birgili Mehmed je bio duhovni otac puritanskog kadizadelijskog pokreta čije je djelovanje bilo rašireno diljem Osmanske carvine, pa tako i u Bosni, a posebno u Sarajevu.¹⁴

Uprkos opoziciji, gotovinski vakufi nastavili su da postoje u Osman-skom carstvu tokom svog postojanja te države. Oni su zauzimali istaknuto mjesto u vjerskom, kulturnom i ekonomskom razvoju Osmanskog carstva. Taj višestruki značaj možda je najbolje prikazan u važnim studijama o Bursi i Üsküdaru koje su napisali Murat Çizakça i Tahsin Özcan.¹⁵

GOTOVINSKI VAKUFI U TUZLI

Sve ono što je očito o važnosti gotovinskih vakufa u Bosanskom ejaletu u cjelini vrijedi i za grad Tuzlu. To je bila mala dvojna kasaba (*kaşaba-yi Memleḥateyn*) u sjevero-istočnoj Bosni i administrativno je pripadala Zvorničkom sandžaku. Iako je to bila relativno mala kasaba, bila je značajna jer se nalazila u regionu bogatom podzemnim slanim vodama sa visokom koncentracijom soli. So je u Osmanskom carstvu, kao što je dobro poznato, bila važna strateška sirovina. Zahvaljujući tome, kasaba je zadobila bogatu društveno-ekonomsku fizionomiju, uprkos tome što nije prerasla u veliki grad. Tuzla je jedan od primjera kako kasaba može biti veoma značajna urbana aglomeracija. To se desilo prvenstveno zato što Tuzla nikada nije bila puko vojno uporište. Tuzla je, zahvaljujući tome zahtijevala mrežu islamskih ustanova, dok su brojani državni aparat i ljudi uključeni u proizvodnju i distribuciju soli iziskivali potrebe za različitim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima.¹⁶

¹³ O svemu ovome detaljno: Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle Eastern Studies*, X/3, 1979, 289-308.

¹⁴ O kadizadelijama detaljno: Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, (Cambridge: Cambridge University Press), 2001, 328-30, 334, 349. O kadizadelijama u Sarajevu: Kerima Filan, "Sufije i kadizadelije u osmanskom Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX-XXX, Sarajevo, 2009, 163-186.

¹⁵ Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa 1555-1823", *Journal of Economic and Social History of Orient*, XXXVIII/3, 1995, 313-354.

¹⁶ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, na više mjesta; Nihad Dostović, *Izvornik Sancağı Tuzla Kazası Sicilleri: 1630-1650:*

Zanatstvo i trgovina su se razvijali dok su gusto naseljena sela u neposrednoj blizini kasabe bila uključena u zemljoradnju koja se djelimično komercijalizovala zahvaljujući potrebama solana i solara, kao i blizini nekih važnih luka na rijeci Savi kao što su Novi na Savi i Brčko.¹⁷ Konstantan proces pretvaranja naturalnih nameta u gotovinske u osmanskome društvu iza 1500. godine stavio je pred gotovo sve seljake, bez obzira na njihov pravni status, potrebu za većim količinama gotovine. U potrebi da plate svoje namete, seljaci su morali da posuđuju novac ili od privatnih lica ili od vakufa. Posuđivanje novca od privatnih lica bilo je najgore rješenje. Kreditori su bili zapravo lihvari (*ribāhōr*, *tefeci*) i tako su shvatani u društvu.¹⁸ Ovu tvrdnju potkrepljuju dokumenti po brojnim sidžilima o tzv. otvorenoj i maskiranoj kamati.¹⁹ Privatna lica-lihvari nastojali su da sve kreditne ugovore pretvore u hipotekarne (*rehin*) zajmove. To im je omogućavala fleksibilnost hanefijskog prava i dnevne prakse. Ovakva praksa je opravdavana zato što su kreditori imali jako malo opcija da ulože svoj kapital. Na ovaj su način zapravo seljaci dovođeni u dužničko ropstvo. Kako nisu bili u mogućnosti da ispoštuju svoje obaveze sa visokim kamatama, seljaci su prodavali prava tapije u zamjenu za anuliranje dugova. Avdo Sućeska je pokazao u velikom broju svojih radova da je hipoteka bila jedan od glavnih generatora nastanka čifluka na Balkanu. Tako su seljaci postajali plaćeni radnici, zakupci, napoličari, a *tašarruf* je zvanično prelazio na kreditore. Ovakvi zakupci poznati su u izvorima kao *çiftçi* ili *müste'cîr*.

Nasuprot tome, dokumenti nastali u rasponu XVII-XIX vijeka vezani za Bosnu pokazuju veoma nisku uključenost vakufa u stvaranju čifluka dužničkim ropstvom, dok se za neke krajeve Rumelije, kao Solun, može reći suprotno. To je vjerovatno bio razlog zašto su bosanski seljaci radije posuđivali od vakufa nego od privatnih lica. Ovaj zaključak se razilazi sa zaključcima koje je Suraiya Faroqhi iznijela u poglavljima koje je napisala za treću knjigu *Cambridge History of Turkey*.²⁰ Faroqhi na temelju

(İnceleme-Çeviriyazı-Dizin), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, danışman Doç.Dr. Fikret Sarıcaoğlu, İstanbul 2013, 96-140.

¹⁷ Nihad Dostović, "Dva dokumenta iz Tuzlanskog sidžila 1054/1644. godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIII, Sarajevo, 2012, 85-105, sa starijom literaturom u kojoj se ističu radovi Adema Handžića.

¹⁸ Svi rječnici i tekstovi iz tog perioda podržavaju ovakvo tumačenje.

¹⁹ Nedim Filipović, "O izrazu 'tahvil'", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo, 1951, 239-47, posebno 247 gdje je donesen primjer upotrebe maskirane kamate u vakufskom kreditu.

²⁰ *The Cambridge History of Turkey Volume 3: The Later Ottoman Empire 1603-1839*, ed. by Suraiya N. Faroqhi, Cambridge: New York; New York University Press, 2006.

veoma ograničene građe tvrdi da vakufi kao kreditori nisu bili prisutni na selu. Materijal Tuzlanskog sidžila potvrđuje suprotno.

Uključivanje vlasnika malih radnji i dućana iz raznih esnafa u ekonomski život²¹ bilo je nezamislivo bez vakufskih kredita. Vlasnici malih dućana i radionica stalno su trebali gotovinu za investicije i za finansiranje putovanja te posjeta godišnjim sajmovima (*panāyir*).²² Vakufi su i tu bili najomiljeniji kreditor. Treba također podsjetiti da su promjene u vanrednom oporezivanju imale uticaj na sve slojeve društva. Osmanska država vodila je skupe ratove tokom XVII vijeka. U želji da finansira te ratove trebala je velike količine gotovine.²³ Veliki broj novouvedenih nameta opteretio je ne samo seljaštvo nego i druge društvene slojeve. Mnogi ljudi su morali da posuđuju da bi ispoštovali svoje obaveze prema državi. U mnogim dijelovima Osmanskog carstva zbog ovoga su nastali takozvani *avariski* vakufi (*‘avārız vakıfları*). To su bili vakufi u kojima je gotovina bila određena za kredite osobama, dijelovima gradova, mahalama i selima kao pravnim licima i kolektivima da bi platili vanredne namete. Ovakav tip vakufa nije bio svojstven samo muslimanima, odnosno vjeroispovijest osnivača kao i krajnjeg korisnika nije dovođena u pitanje, pa je takav vakuf bio na raspolaganju svim stanovnicima mahale ili sela gdje je osnovan.²⁴ Pored ovih specijalnih *avariskih* vakufa, lica su posuđivala od zadužbina generalnog karaktera kako bi platili namete.

Do sada sam razmatrao gotovinske vakufe sa stanovišta dužnika. Ali potrebno je uzeti i u razmatranje kako su gotovinski vakufi bili najsigurniji i društveno-moralno najprihvatljiviji te najčasniji način da neko investira svoje viškove u gotovini. Ovu praksu treba tumačiti onako kako su je tumačili osmanski hanefijski pravници. Njihovi pogledi se razlikuju od današnjih pogleda propagatora islamskog bankarstva koje se ne zasniva na hanefijskom pravu. Hanefijski pravници jasno govore da se radi o kamati, ali koja je dopuštena radi očuvanja i unaprjeđenja vakufskog, maloljetničkog te udovičkog kapitala i u nekim drugim slučajevima. Oni nisu tvrdili kao današnji apologeti da se radilo o dobiti

²¹ Halil Inalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX/1, 1969, 97-140.

²² O tome je mnogo podataka prikupljeno u: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937, na više mjesta.

²³ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London, UCL Press, 1999, na više mjesta.

²⁴ Mehmet İpşirli, "Avarız vakfi", TDVİA; Murat Çizakça, "Cash waqfs of Bursa 1555-1823", na više mjesta.

u partnerstvu, nego o kamati koja je dopuštena kao takva²⁵ jer interes muslimana i muslimanske zajednice opovrgava generalnu zabranu ukoliko su se stekli posebni uslovi. Zato gotovinske vakufe možemo opisati kao “bankare bez banaka”. Oni su bili jedan od razloga dugotrajnosti osmanskog društva za razliku od nekih drugih islamskih tradicionalnih društava gdje su “bankari bez banaka” bili najčešće privatna lica iz reda vjerskih manjina.²⁶ U Osmanskom carstvu posebno su ljudi iz srednje klase i žene preferirali da investiraju njihove gotovine (500-100 000 akči) da bi uvijekječili vlastito ime i da osiguraju prihod za svoje potomke. Zato su takvi vakufi bili neizbježan dio gradskog i seoskog života u kadiluku Gornja i Donja Tuzla oko 1645. godine.

KREDITORI

Dvanaest upisa u Tuzlanskom sidžilu iz 1644-1646. godine svjedoči o značajnoj ulozi vakufa kao gotovinskog kreditora u tuzlanskom kraju. Većina ovih vakufa nalazila se u tzv. dvojnoj kasabi Gornja i Donja Tuzla (*Memleḥateyn*)²⁷, dok su se samo dva vakufa nalazila u selu Banović (Bānōvīk), danas Banovići Selo u opštini Banovići, jugozapadno od Tuzle. Finansijski najmoćniji od tih vakufa bio je vakuf nekog Ismail-efendije u selu Busine. To selo je pripadalo dodatnim dijelovima (*tetimme*) kasabe Donja Tuzla. Kapital ovog vakufa davan na zajam i kamatu u period 1644-1645. godine iznosio je 19 500 akči. Kamata (*ribh*)²⁸ za taj period iznosila je 2205 akči. Ovo dokazuje da je kamatna stopa u ovom periodu u kadiluku Gornja i Donja Tuzla fluktuirala u rasponu 10-12%, a što se uklapa u diskusije hanefijskih pravnika o gornjem limitu dozvoljene kamate²⁹.

²⁵ Nešet Çağatay, “Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Studia Islamica*, XXXII, 1970, 53-68.

²⁶ Abraham L. Udovitch, “Bankers without Banks: Commerce, Banking, and Society in the Islamic World of the Middle Ages”, *The Dawn of Modern Banking*, Los Angeles, UCLA Press, 1979, 255-274.

²⁷ O administrativnom karakteru dvojnih kasaba u Bosanskom ejaletu u XVI i XVII vijeku: Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, na više mjesta; Nihad Dostović, *Izvornik Sancağı Tuzla Kazası Sicilleri: 1630-1650: (İnceleme-Çeviriyazı-Dizin)*, na više mjesta.

²⁸ Iako *ribh* u osnovi ne znači kamata, već dobit, ipak moramo shvatiti da je ovdje bliže značenju kamata nego dobit, i kao što je već navedeno u ovom radu moramo razlučiti između današnjeg komercijalnog poimanja *ribha* i pravnog iz perioda kojim se bavi ovaj rad.

²⁹ Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Zbirka Osman Asaf-ef. Sokolovića, Acta Turcica A-3726/TO Tuzlanski sidžil (dalje: TS), fol. 15a-1, 15a-2, 15a-3, 15a-4. O kamatnoj stopi: Nešet Çağatay, “Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”.

Vakuf nekog hadži-Hasana dao je u istom period na zajam ukupno 4500 akči³⁰. Vakuf je ustanovila osoba koja je obavila hadž u muslimanska sveta mjesta Mekku i Medinu. U nauci je već primijećeno kako je osmanski hadžiluk bio povezan sa trgovačkom djelatnošću i stvaranjem kapitala koji je kasnije davan i na kamatu, a sve u smislu poznate turske izreke: *Hem ziyaret, hem ticaret* (I posjeta, i trgovina).³¹ Primjedba o muslimanskim hadžijama kao o ljudima koji su bili uključeni u razne vrste poslovnih aktivnosti, kao i u tržište kapitala pokazala se opravdanom i u svjetlosti podataka iz Tuzlanskog sidžila iz 1644-1646. godine.

Gotovina vakufa izvjesnog Oruča mutapčije (*mūytāfci*) data je na zajam i kamatu od 2000 akči.³² Ovaj upis je važan jer pokazuje uključivanje manjih esnafskih vakufa u kreditne poslove. Mutapčije su bili zanatlije koji su proizvodili vreće i druge predmete od kostrijeti. Bili su rašireni u Bosni. To se može pripisati bosanskoj prirodnoj sredini koja je bila idealna za uzgoj koza, a u cijelom Osmanskom carstvu postojala je ogromna potreba za proizvodima od kostrijeti.³³

Vakuf Meleksime, kćeri Abdulahove (Meleksīmā bint-i ‘Abdullāh) je sljedeći prema finansijskoj snazi. Ovaj vakuf ustupio je na zajam i kamatu 1500 akči³⁴. Radilo se o vakufu koji je ustanovila žena³⁵ i takav vakuf nije izuzetak u Tuzlanskom sidžilu. Nije bio jedini kreditni vakuf koji je utemeljila jedna žena, ali je bio ekonomski najjači od njih.

Dva upisa svjedoče o aktivnostima vakufa izvjesnog Mehmed-age. U period 1644-1646. godine vakuf je dao dva zajma, prvi u iznosu od 1000 akči, a drugi u iznosu od 325 akči.³⁶ Arslan-agin vakuf dao je na zajam i kamatu 1200 akči.³⁷ Sljedeći gotovinski kreditni vakuf koji je ustanovila jedna žena bio je onaj izvjesne Fatme

³⁰ TS, fol. 12b-1, 33a-3.

³¹ Suraiya Faroqhi, *Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt*, München, Artemis, 1990, na više mjesta. Detaljnije o hadžu i trgovini iz Bosne: Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2014.

³² TS, fol. 42b-3.

³³ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 4. izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1979, 479, s. v. mutapčija.

³⁴ TS, fol. 21a-3.

³⁵ O gotovinskim vakufima koje su utemeljile žene u Bosni u XVI vijeku: Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", 43-44. Takođe: Kerima Filan, "Žene kao vakifije u ranom dobu Osmanske Bosne", *Pregled*, III-IV, Sarajevo, 2005, 61-80.

³⁶ TS, fol. 6a-6, 17 b-4.

³⁷ TS, fol. 11a-3.

iz sela Banović. Njen vakuf dao je na zajam i kamatu okruglo 1000 akči.³⁸ Zatim slijedi vakuf izvjesnog hadži-Ališaha. Ovaj vakuf dao je na zajam i kamatu 850 akči.³⁹ Ponovo susrećemo gotovinski vakuf uključen u kreditne operacije u seoskoj sredini. To je bio vakuf koji je utemeljio Nasuh sin Šejhija iz sela Banović.⁴⁰ Cjelokupan kapital tog malog vakufa iznosio je 600 akči. Taj je iznos bio je dat na kamatu čim je uvakufljen. Posljednji na listi je vakuf janičara Kasim-baše. Od kapitala tog vakufa dato je na kamatu 500 akči.⁴¹

Neka zapažanja

Ova lista dozvoljava da se pokuša sa analizom. Analiza će biti usredsređena na društveni profil vakifa gotovinskih vakufa. Većina vakufa sa liste su urbani vakufi. Samo dva od 12 vakufa spomenutih u sidžilu nastali su na selu. Također su dva vakifa bile žene. Isto tako, dva vakifa nose titulu aga koja upućuje na pripadnost tih lica vojno-administrativnom aparatu. Nije lako dokučiti približnije kojim osmanskim vojnim rodovima u kadiluku Gornja i Donja Tuzla su pripadala ta dvojica aga. Ipak, biće ponajprije da su pripadali nekom rodu tvrđavskih posada. Mogli su to biti janjičari ili neki drugi rodovi plaćenih tvrđavskih posada (*cüнді, beşli, fārisān*, itd).⁴² S druge strane, zahvaljujući janjičarskoj tituli *beşe* vojni rod jednog od vakifa je sasvim jasan. Sasvim je sigurno da je vakif Kasim-baša bio janjičar.⁴³

Ekonomski najснаžniji bio je gotovinski vakuf izvjesnog Ismail-efendije koji je na zajam i kamatu dao oko 20 000 akči. Dva vakufa ustanovili su hadžije. Ovo upućuje na vezu između hadža i poslovnog života. Jedna od žena-vakifa nosi patronim kćer Abdullaha. Taj patronim je u Bosni bivao eufemizam za oca-nemuslimana, te se iz toga može pretpostaviti da se radilo o ženi koja je prešla na islam.

Profil dužnika bio je veoma razuđen. Uzorak iz Tuzlanskog sidžila osporava tvrdnje Soraiye Faroqhi iz njenih poglavlja u trećoj knjizi *The Cambridge History of Turkey* u kojima je ovaj poštovani naučnik tvrdila da iz sidžila ništa ne možemo saznati o kreditnim operacijama na selu jer

³⁸ TS, fol. 44 b-4.

³⁹ TS, fol. 14a-4.

⁴⁰ TS, fol. 39b-4, 39b-5.

⁴¹ TS, fol. 33a-5.

⁴² O ovim vojnim rodovima: Nihad Dostović, *Izvornik Sancağı Tuzla Kazası Sicilleri: 1630-1650: (İnceleme-Çeviriyazı-Dizin)*, na više mjesta.

⁴³ O janjičarima u tuzlanskom kraju u to doba: Nihad Dostović, "Dva dokumenta iz Tuzlanskog sidžila 1054/1644. godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", 85-105.

sidžili, navodno, ne bilježe kreditne aktivnosti na selu.⁴⁴ Tuzlanski sidžil dokazuje da su seljaci bivali široko zastupljeni kao dužnici i mnogo rjeđe kao kreditori. Kreditne operacije su bile razvijene u selima tuzlanske okoline polovinom XVII vijeka.

Među seljacima često su i krišćani, za pretpostaviti obje konfesije, bili dužnici. Ali, i muslimani su se često zaduživali. Druga kategorija dužnika bili su sitni gradski trgovci, zanatlije i dućandžije. Jasno je da su seljaci trebali kredite radi plaćanja gotovinskih nameta, dok su sitni gradski dućandžije, trgovci i zanatlije, trebali kredit za investicije. Zmjmovi su iznosili 600-20 000 akči, dok je gotovinski vakufski kapital bio u rasponu 600- 80 000 akči. Kamatna stopa nikada nije bila niža od 10% i nikad viša od 12%. Kako god se uzme, to je bila visoka kamatna stopa s obzirom na nedostatak gotovine na tržištu te kupovnu moć ljudi. Ovo je bio indikator činjenice da je potreba za kreditom mogla biti veća nego što je bila ponuda na tržištu. Tako da je visoka kamatna stopa omogućavala brz i visok profit. To je moralo poticati ljude da iznova ulažu u kreditne operacije te da izbjegavaju proizvodne investicije.

Treba ukazati na jedan važan metodološki problem. Svi pregledani dokumenti svjedoče da su vakufi uključeni u kreditne operacije bili mali i srednji po jačini. Niti jedan od nekoliko najjačih vakufa u kadiluku Gornja i Donja Tuzla nije upisan kao kreditor u sidžilu. Bahši-begov vakuf koji se u Tuzlanskom sidžilu spominje kao agrarni vakuf, a za pretpostaviti je da je pored zemljišnih posjeda imao i velike sume gotovini, ni u jednom slučaju nije naveden kao kreditor. Vakuf poznatog Tur Ali-bega također nije ubilježen kao kreditor. Da li je to bilo tako zato što su to veliki vakufi izbjegavali kreditne operacije ili zato što naša dokumentacija ima svoja vlastita ograničenja? Skloniji sam da usvojim drugo mišljenje, budući da komparativni materijal iz vakufnama pokazuje da su i najveći vakufi bili kreditori.⁴⁵ Dobro je poznato da je i najveći vakuf u Bosni, onaj Gazi Husrev-begov, bio jako uključen u kreditne operacije.⁴⁶

U slučaju Gazi Husrev-begovog vakufa morale su postojati posebni vakufski defteri dugova. Jedan defter vakufskih dugova koji se odnosi na razne tešanjske vakufe nastao je nekih desetak godina prije Tuzlanskog sidžila.⁴⁷

⁴⁴ *The Cambridge History of Turkey Volume 3: The Later Ottoman Empire 1603-1839*, ed. by Suraiya N. Faroqi.

⁴⁵ Avdo Sućeska, "Vakufski krediti u Sarajevu (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/ 1564-65-66"; Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća".

⁴⁶ Osman Asaf Sokolović, "Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća", *Novi Behar*, VII/1933-34; Behija Zlata, *Gazi Husrev-beg*, na više mjesta.

⁴⁷ Osman Asaf Sokolović, "Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća".

Dakle izgleda da kada su vakufske kreditne operacije bivale toliko razvijene vakufi su uspostavljali posebne vakufske deftere zajmova. Tako da se može pretpostaviti da su veliki vakufi u kadiluku Gornja i Donja Tuzla odsutni iz ovog sidžila ne zato što se nisu bavili kreditnim operacijama, nego, naprotiv, zato što su se mnogo bavili kreditnim operacijama. Primjera radi u Tuzlanskom sidžilu zavedeno je osnivanje vakufa od strane izvjesnog Mehmed Efendī el-Vā'iza sa gotovinskim novcem u iznosu od 80 000 akči.⁴⁸ Međutim, isti vakuf u sidžilu nigdje nije zaveden kao kreditor. Što upućuje na to da je vakuf Mehmed Efendije imao deftere za transakciju novca. Da bi sve knjige postale pravno valjane kadija ih je morao zvanično ovjeriti (*taşdīk*). Jednom kada bi kadija to učinio zavođenje takvih transakcija u sidžil postajalo je izlišno. Istraživači bi trebali da imaju to na umu, barem tako misli autor ovog priloga. Kadijski sidžili su izvanredan izvor, ali u njima se nisu zavodile sve aktivnosti stanovnika nekog mjesta. Čak i kad su te aktivnosti bile poslovno-pravnog karaktera.

Ukoliko dužnik ne bi ispunio svoje kreditne obaveze, to bi prouzrokovalo licitaciju založenih dobara dužnika. Hipotekarni kredit bio je najrašireniji oblik ugovornog osiguranja u slučaju da su zajam i kamate neisplaćeni. Pored toga pristupalo se dužničkom pritvoru. Dva oblika garancije za zajam bili su najčešći, a to su jamčevina imovinom i jamčevina ličnošću (*kefālet bi 'l-māl*; *kefālet bi 'n-nefs*). Ovi oblici garancije zabilježeni su ne samo u ovom sidžilu, nego i u drugim izvorima.⁴⁹

Na kraju, sve potvrđuje da je kreditno knjigovodstvo po pokrajinskim sidžilima važan izvor za društvenu i ekonomsku historiju Osmanskog carstva i Bosanskog ejaleta. Ipak, istraživači trebaju da budu svjesni manjkavosti sidžila kao izvora. U Osmanskom carstvu postojao je čitav jedan život mimo bilo defterskih, bilo sidžilskih stranica.

ON CASH WAQF CREDITS IN SIDJIL OF TUZLA FROM YEAR 1644-46

Summary

This paper deals with analysis of existing data regarding cash waqf credits in Sidjil of Tuzla from year 1644-46. The data shows that credit business was widespread both in urban and rural area of the region. In this aspect the most important role was played by

⁴⁸ TS fol. 24b-1.

⁴⁹ Hamdija Kreševljaković, "Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788 godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Sarajevo, 1952-1953, 195-214.

cash endowments as creditors. The range of endowment capital was between 500-19500 of Ottoman akçe, while the rate of interest was in range of 10-20%. The creditors were from ranks of ulema, army officers, janissaries, women and middle estate. The debtors were both Muslims and non-Muslims. The paper draws attention on problem of methodological approach of studying the cash waqfs. The examined documents from the Sidjil are related to small and medium waqfs, while crediting by some big waqf is not registered. This means that big waqfs had separate records. Here we can conclude that the Ottoman sidjils are not always unquestionable perfect historical source.

Key terms: waqf, credit, cash waqf, Tuzla, sidjil, 17th century